

Neoliberale nachtmerrie... Ontwaakt!

Het moet maar eens afgelopen zijn met het gezeur over neoliberalisme. Neoliberalen bestaan helemaal niet. Misschien dat daarom ook niemand vertelt wat het eigenlijk is, neoliberalisme.

PATRICK VAN SCHIE

Historicus en directeur van de prof. mr. B.M. Teldersstichting, het onafhankelijk wetenschappelijk bureau ten behoeve van het liberalisme gelieerd aan de VVD

Als sociaal-democraat bent u natuurlijk een redelijk denkend wezen. Sociaal-democraten zijn net als liberalen kinderen van de Verlichting; en zoals alle moderne mensen bent u blij dat wij allang niet meer leven in een tijd waarin uw tegenslagen of die van de buurman, dan wel allerlei kwalen van de samenleving, kunnen worden toegeschreven aan duivelse krachten zoals die geïncarneerd in heksen. U gaat er juist prat op dat u afkerig bent van heksenjachten. Daarom verwijt u Wilders ook, soms wat gretig, dat hij zondebokken aanwijst. Dat zult u nooit doen. U bent wel wijzer: u bent immers een nazaat van het 'wetenschappelijk socialisme'.

Maar hoe vaak zit u niet hoofdschuddend te lezen als in de kolommen van *S&D*, of in *de Volkskrant*, aan het neoliberalisme het verwijt wordt gericht schuldig te zijn aan de 'vermarkting' van de maatschappij, het 'ongereemde marktdenken', privatisering en deregulering, de 24-uurseconomie, globalisering en het financieel 'roofdierkapitalisme', het denken in termen van de BV Nederland, het terugtreden van de overheid, ja aan eigenlijk alles wat u als links persoon tegenstaat?¹ Bent u op zo'n moment geneigd wetenschappelijk

te onderzoeken wie de neoliberalen zijn en of zij inderdaad de veroorzakers zijn van al dergelijke verschijnselen die u zo hartgrondig verfoeit? Of slikt u de gelegde verbanden voor zoete koek en ziet u dus in het neoliberalisme de terechte zondebok? Is het neoliberalisme daarmee voor u de duivelse kracht die uw ideale maatschappij in de weg staat?

Toch zult u de tirades tegen het neoliberalisme niet altijd met evenveel genoegen lezen. Want als het op grote woorden aankomt worden sociaal-democraten al gauw door SP'ers overtroefd. Jan Marijnissen kwam reeds in de jaren negentig met de aantijging dat VVD én PvdA via 'paars' Nederland aan het neoliberale marktdenken uitleverden. En denk nu niet dat dit aan de samenwerking met de VVD lag. Uw ex-partijgenoot Marcel van Dam beweert tenminste (achteraf) dat het al in 1986 misging: 'Vanaf toen is het bergafwaarts gegaan met de PvdA. De partij schoof steeds verder op naar het midden en omarmde het neoliberalisme.' Dat lag aan Wim Kok. 'Hij was geen ideologisch gefundeerde politicus... De sociaal-democratie is vervangen door pragmatiek.'² In uiterst-linkse kringen wordt 'de knieval van de PvdA voor een neoliberale economische poli-

tiel' gekwalificeerd als 'een diep verraad jegens de eigen achterban'.³

Misschien gaat uw partijhart nu uit verontwaardiging harder kloppen. Maar wellicht gebeurt dat ook wel uit enthousiasme, en hoopt u op een (nog) linksere koers van uw PvdA. Pas dan op, want voor de SP zult u het niet snel goed genoeg doen. U zit in dezelfde positie als uw voorouders in de jaren dertig. Zij kregen toen van de communisten (op orders van Stalin) het stempel 'sociaal-fascisten' opgedrukt. Dat was natuurlijk een schandelijk verwijt. Evenzo wijst u, mocht u al van mening zijn dat de PvdA naar het neoliberalisme is afgegleden, voor uzelf hoogst beledigd elke associatie met het neoliberalisme van de hand.

Maar wacht eens even: als u vindt dat 'sociaal-fascisme' en 'neoliberalisme' niets met u van doen hebben en u krijgt zoiets toch naar uw hoofd geslingerd, noopt dat niet tot voorzichtigheid met het in de mond nemen van zulke termen voor uw eigen politieke tegenstanders? Lang niet iedereen die minder links is dan u, is daarmee een 'fascist' – zoals in de jaren zeventig nog wel eens werd gemeend – en net zo goed is niet iedereen die minder links is dan u een 'neoliberaal'. Sterker nog: hebt u wel eens een liberaal ontmoet? Daarmee bedoel ik niet iemand die in uw ogen liberaal is, want vergeet niet: dat zult u zelf volgens SP'ers ook altijd blijven, hoe hard u het ook ontkent. Nee, hebt u wel eens iemand ontmoet die *zichzelf* als liberaal aanduidde?

Ik niet. En dat terwijl ik als *true blue* liberaal vermoedelijk meer liberalen in alle denkbare varianten heb ontmoet dan de gemiddelde S&D-lezer. Al evenmin heb ik ooit iets gelezen van de hand van een hedendaags schrijver die zich liberaal noemt. En veel meer nog dan dat ik mensen ontmoet, lees ik boeken, artikelen en wat dies meer zij van liberalen in alle soorten en maten. Niet één is erbij die zich als liberaal aandient. Ik ben het zelf ook niet, hoe rechts ik in uw ogen ongetwijfeld ook ben. Ik ga er prat op liberaal te zijn, u mag mij ze-

ker ook een klassiek-liberaal noemen, ik vind het evenmin erg als u mij conservatief noemt (hoewel ik dat niet ben, maar liever conservatief dan links); ik zou echter niet weten wat er aan mij 'neoliberaal' zou zijn. Ik vraag mij ook af of degenen die zo tegen het neoliberalisme tekeergaan, zelf precies weten wat het inhoudt. Een analyse van internationale wetenschappelijke artikelen – dan heb ik het dus nog niet eens over uitlatingen van politici – waarin woorden als 'neoliberalisme' of 'neoliberaal' worden gebezigd, wijst uit dat in 69% van de gevallen niet eens een poging tot definitie wordt gedaan.⁴ Het ontgaat mij trouwens waarom Jan Marijnissen en vele anderen ter linkerkant zo op het neoliberalisme afgeven; het liberalisme moet voor hen toch al erg genoeg zijn?

Ik ga u uit uw droom, of beter geformuleerd: uit uw neoliberale nachtmerrie halen. Het neoliberalisme bestaat in werkelijkheid niet. Althans niet op de manier die u in uw hoofd hebt (daarover verderop meer). Het neoliberalisme bestaat uitsluitend in de fantasie van (sommige?) linkse mensen; zij gebruiken het als een scheldwoord voor alles wat zij verafschuwen. Het is het hekserygeloof van deze tijd. Aan u de keuze of u anderen dan wel de samenleving aan heksenproeven wilt blijven onderwerpen, waarbij de beschuldigde het er hoe dan ook slecht van afbrengt, of dat u liever een wetenschappelijke grond voor uw overtuiging zoekt.

Prettige jeugdherinnering?

Als het neoliberalisme niet bestaat zou ik er verder eigenlijk geen woorden meer aan hoeven wijden. Desalniettemin schrijf ik nog even verder. Over heksen en hun vervolging zijn immers ook boeken volgeschreven, hoewel zij niet hebben bestaan. Het feit dat mensen *dachten* dat ze bestonden, maakt het een historisch relevant fenomeen dat aandacht kan behoeven. En verschillende atheïsten hebben hoewel zij ervan overtuigd zijn dat God niet bestaat, toch een boek aan Hem gewijd.

Nu wil ik mij niet begeven in de vraag of God al dan niet bestaat, maar er is ten minste één parallel: het is moeilijk te bewijzen dat iemand of iets *niet* bestaat. Je kunt hooguit betogen dat er geen enkel feitelijk bewijs voor is, dat niemand hem of het ooit heeft waargenomen. Een diepgelovige zal daartegenover altijd (kunnen) volhouden dat dit niets zegt. Hij of het kan wel bestaan zonder dat wij dit hebben waargenomen. Misschien bestaat hij of het wel in een dimensie die wij mensen niet kennen? Zo weet ik ook niet of ik u al van uw geloof in het bestaan van het verderfelijke neoliberalisme heb afgebracht, uitsluitend door erop te wijzen dat er niemand is die zich nu zo noemt.

Anderzijds gaat de vergelijking met heksen in één opzicht mank. Heksen hebben nooit bestaan, dat zijn we hopelijk met elkaar eens, maar het neoliberalisme heeft ooit wel bestaan. Het zal de opletende lezer zijn opgevallen dat ik hierboven stelde geen *hedendaags* schrijver te kennen die zich neoliberal noemt. Ik ken echter wel denkers uit het verleden die zich neoliberal noemden. Maar wat zij voorstonden was iets totaal anders dan wat de vermeende neoliberalen vandaag de dag in de schoenen wordt geschoven.

Meestal wordt het ontstaan van dit neoliberalisme uit het verleden in de jaren dertig van de twintigste eeuw gesitueerd, wat strikt genomen klopt. Als we het voorvoegsel 'neo' niet alleen in de Latijnse versie in aanmerking nemen, was er enkele decennia voordien al een stroming van denkers die zich 'nieuwe liberalen' noemden. Zij gebruikten de term in het Engels, want *new liberalism* maakte furore in Groot-Brittannië ruwweg tussen 1890 en de Eerste Wereldoorlog. De *new liberals* vormden de Britse variant van het sociaal-liberalisme. Sociaal-liberalisme betekent niet, zoals de goegemeente – en ook D66 – denkt: liberalisme met een sociaal gezicht.⁵ Los van de exacte betekenis, die hier verder minder ter zake doet, waren de sociaal-liberale *new liberals* wel kritisch over de werking van de vrije markt, het eronder liggende individualisme en de

neiging van de hoofdstroom van liberalen terughoudend te zijn met staatsoptreden. *New liberals* meenden dat de marktkrachten getemd of begeleid dienden te worden. En zij zagen in de staat een belangrijk instrument om het liberalisme dat zij voor ogen hadden, mee vorm te helpen geven.

Als dit u bekend en aangenaam in de oren klinkt, bent u niet de eerste sociaal-democraat. Tal van *new liberals* onderhielden destijds nauwe banden met de Britse sociaal-democraten;

Sociaal-liberalisme betekent niet, zoals D66 denkt: liberalisme met een sociaal gezicht

enkelen zijn op den duur zelfs naar de Labour Party overgelopen, zoals de denker John Hobson en de politicus Richard Haldane.⁶ Er bleven echter fundamentele verschillen tussen het liberalisme, ook in de nieuwe variant, en de sociaal-democratie en de meeste *new liberals* hechtten zodanig aan de individuele vrijheid dat zij wel degelijk liberaal wensten te blijven. Sociaal-democraten hebben de *new liberals* altijd met meer sympathie (of minder antipathie) gezien dan andere liberalen, namelijk als halve sociaal-democraten, oftewel als mensen die het niet echt hadden begrepen maar die althans verwante denkbeelden hadden en dan ook nuttige hulpjes van de sociaal-democratie konden zijn. Een beetje zoals de SDAP voor de Tweede Wereldoorlog de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) bezag.

De letterlijke term 'neoliberal' werd vanaf de tweede helft van de jaren dertig in de twintigste eeuw af en toe gebezigd door vooral economen die, zeg voor het gemak maar even, net als de *new liberals* op de linkervleugel van het liberalisme bivakkeerden. Zij trokken uit de economische depressie waarin Europa zich

toen bevond de conclusie dat onbeteugelde marktwerking faalde.⁷ De staat moest huns inziens interveniëren, niet om het systeem van de vrije markt te ontmantelen maar om dit systeem te hervormen en op die manier te redden. Na de Tweede Wereldoorlog zette deze denkrichting zich voort en zij oefende met name in Duitsland grote invloed uit. Deze neoliberalen stonden aan de wieg van wat zij een 'sociale markteconomie' noemden.⁸ Zij noemden zich soms neoliberal, alhoewel zij vaker spraken van *Ordo-Liberalismus*. Die laatste uitdrukking is passender, want waar het voorvoegsel 'neo' inhoudelijk nietszeggend is, geeft het voorvoegsel 'Ordo' precies aan wat zij wilden: ordening van economie en maatschappij. Dit moet sociaal-democraten toch als muziek in de oren klinken.

Onder deze economen is wel één naam aan te treffen die in linkse kringen meteen aversie oproept: Milton Friedman. Uw eerste associatie is waarschijnlijk: economisch adviseur van het Pinochet-regime in Chili, en daarmee is de man verdacht (en veroordeeld). Toch vraag ik u uw gevoel even opzij te zetten — u blijft toch wel een telg van het *wetenschappelijk* socialisme? — en onbevangen te lezen wat een nog betrekkelijk jonge Friedman (als late dertiger) begin jaren vijftig schrijft. Het neoliberalisme 'moet plaats geven aan een strenge beperking van de macht van de staat om in de bijzondere activiteit van de individuen in te grijpen; tezelfdertijd moet het nadrukkelijk erkennen dat er belangrijke positieve functies zijn, die door de staat moeten worden verricht'. Naast het handhaven van de wetten en de openbare orde gaat het bij die staatsfuncties om 'het in stand houden van de vrijheid om op alle terreinen ondernemingen te vestigen', het zorgen voor monetaire stabiliteit en bovendien 'armoede en tegenslag te verlichten'.

Friedman betoogde dat de wereld te ingewikkeld was geworden om die laatste functie alleen aan de particuliere weldadigheid over te laten. 'Het is gerechtvaardigd om mensen te steunen omdat zij arm zijn... Het is gerechtvaardigd om te trachten een minimum inko-

men te verkrijgen voor allen; het is niet gerechtvaardigd een minimum-loon vast te stellen en daardoor het aantal der mensen zonder inkomen te vermeerderen.'⁹ Dit is natuurlijk verre van een sociaal-democratisch program, maar het is evenmin een program zoals dat tegenwoordig aan neoliberalen wordt toegedicht, waarin zij bijvoorbeeld 'in elke vorm van overheidsinterventie in de economie een bedreiging van de vrijheid' zouden zien.¹⁰

Warrige gedachten

Het blijft merkwaardig dat de term neoliberal tegenwoordig wordt gebruikt om de afkeer uit te drukken van een veronderstelde maatschappijbeschouwing en economische politiek die mijlenver af staan van de stromingen *new liberalism* en neoliberalisme die vroeger daadwerkelijk hebben bestaan. Zoals al aangegeven wordt de term 'neoliberalisme' nu uitsluitend nog gebezigd door tegenstanders van het vermeende fenomeen. En meestal geven die tegenstanders niet nauwkeurig aan waar zij zich zo tegen keren. Uit hun strijdschriften vallen wel kenmerken te destilleren die zij aan het 'neoliberalisme' toeschrijven. Het ontbreekt mij hier aan ruimte om ze allemaal grondig te analyseren, maar een paar zal ik nader op hun mogelijke validiteit bezien.¹¹

Het lijkt mij goed eerst in te zoomen op het artikel dat Naomi Woltring vorig jaar in *S&D* schreef, niet alleen omdat u zich dat artikel misschien zult herinneren maar meer nog omdat zij wél een poging tot definitie heeft gedaan. Volgens Woltring bestaat het neoliberalisme uit drie componenten. De eerste component is: 'Voor neoliberalen spreekt de markt de waarheid.' De tweede component betreft een 'utopische visie': 'In de neoliberale utopie is het de vrije markt die de inrichting van de gehele samenleving bepaalt.' Woltring geeft, zoals hierboven reeds vermeld, de toelichting dat *elke* vorm van overheidsinterventie in de economie door neoliberalen als een bedreiging van de vrijheid wordt gezien. De derde component wordt als volgt aangeduid:

'De neoliberale sturingsfilosofie spreekt burgers aan als rationele individuen en als consumenten'.¹²

Ter onderbouwing van haar stelling over de eerste component verwijst Woltring naar Friedrich Hayek. Deze Oostenrijkse econoom-filosoof en Friedman worden vaak samen aangevoerd als 'de twee aartsvaders van het neoliberalisme'.¹³ Dat Hayek de kwalificatie 'neoliberal' expliciet van de hand wees, weerhoudt critici van het neoliberalisme er niet van hem toch als zodanig aan te duiden.¹⁴ De gedachte dat 'de markt' de waarheid zou spreken, is echter zeer onhayekiaans. De markt is namelijk voor Hayek geen entiteit op zich

De verwijten van anti-neoliberalen zitten vaak boordevol inconsistenties

maar slechts de plaats waar individuen uitdrukking kunnen geven aan hun persoonlijke preferenties. Hayek stelde wél dat niemand anders dan die individuen zelf — en zeker niet politici en de staat — deze preferenties kon kennen. Hayek meende daarbij niet dat individuen geen foute keuzes konden maken; het was alleen wel aan henzelf om uit te maken of een keuze — gemaakt binnen de grenzen van de wet — fout was.

Dat de vrije markt de inrichting van de gehele samenleving dient te bepalen, is wellicht een droom die een enkele handelsman erop nahoudt — en onder handelaren zullen er zulke dromers zijn geweest al ruim voor de opkomst van enige vorm van liberalisme; er zijn altijd mensen geweest die desnoods hun moeder willen verkopen, en dat beperkt zich bepaald niet tot personen met een liberale overtuiging — maar in de werken van de hierboven als aartsvaders van het neoliberalisme aangeduide personen is die gedachte

in ieder geval niet terug te vinden. Van Friedman zagen wij dat al. Hayek wees — geheel in lijn met Adam Smith — onder andere zaken als rechtspraak en onderwijs als staatsaken aan. De wet was bovendien voor Hayek een onontbeerlijk kader waarbinnen de markt functioneerde, onder andere (maar zeker niet alleen) voor de vaststelling van eigendomsrechten.

Hayek ging er bovendien allerminst van uit dat individuen in hun beslissingen altijd rationeel zouden zijn. Zijn kritiek op eerdere economen was nu juist dat individuen niet enkel handelingen verrichten op rationele gronden en dat dit feit alleen al het onmogelijk maakt hun voorkeuren centraal in kaart te brengen. Zouden individuen louter rationeel in elkaar steken, dan konden hun voorkeuren wellicht nog worden 'berekend'. Maar voorkeuren van burgers zijn bij uitstek subjectief, mede door allerlei irrationele maar daarmee niet minderwaardige motieven ingegeven.

Het woord 'sturingsfilosofie' (zie Woltrings omschrijving van de derde component) omtrent een hardnekkig misverstand ter linkerzijde met betrekking tot de liberale ideeën over marktwerking. Zo denkt de Vlaamse klinisch psycholoog Paul Verhaeghe die zich met zijn boek over identiteit vorig jaar aansloot bij de kruistocht tegen het neoliberalisme, bijvoorbeeld dat de onzichtbare hand van Adam Smith — een van de klassiek-liberalen pur sang die door Verhaeghe voor het gemak ook maar eventjes bij de neoliberalen wordt ingedeeld — staat voor 'sturing vanuit een centraal management'. Steeds weer blijkt dat links de gedachte van een spontane orde maar moeilijk kan bevatten. In de onzichtbare hand wordt blijkbaar een centraal sturingsmechanisme gezien, terwijl Smith met de metafoer juist duidelijk maakte dat vraag en aanbod in een vrije markt goed op elkaar worden afgestemd zonder centrale sturing.¹⁵

Meestal wordt neoliberalisme voorgesteld als (tevens) een ideologie — Achterhuis spreekt van een 'utopische' ideologie — soms zelfs als een samenzwering. Tegelijkertijd zoekt Marcel

van Dam, zoals wij aan het begin van dit artikel zagen, de oorsprong van de zondeval van de PvdA in het leiderschap van de pragmatische Wim Kok. Dat kan natuurlijk niet tegelijkertijd waar zijn: dat de PvdA onder Kok pragmatisch – onideologisch – werd en dat zij op datzelfde moment een utopische ideologie zou hebben omarmd.

De verwijten van anti-neoliberalen zitten wel vaker boordevol met zulke inconsistenties: Thomas von der Dunk betoogde bijvoorbeeld onlangs in *S&D* dat de zo op deregulering gebrande neoliberalen schuldig zijn aan ‘de toenemende regulering van het dagelijks leven van de bevolking’. Hij noemt bedreigingen van de privacy in verband met bijvoorbeeld het EPD, de ov-chipkaart en het biometrisch paspoort. Dat dit nogal tegenstrijdig is merkt Von der Dunk zelf en passant wel op, maar in een analyse die wetenschappelijk poogt te zijn is het op z'n minst zaak dan een verklaring en bewijs te geven voor het feit dat neoliberalen voor wie deregulering zo kenmerkend schijnt te zijn, hier ineens verant-

woordelijk kunnen worden gehouden voor het tegendeel ervan: regulering.¹⁶

Zo zou ik nog even door kunnen gaan, maar de kern van dit laatste deel van mijn betoog zal inmiddels duidelijk zijn. Ofwel er worden tal van beweringen over vermeende neoliberalen gedaan die bovenal getuigen van onbegrip over de wezenlijke ideeën die de desbetreffende (meestal gewoon) liberale denkers erop nahielden. Of er worden kenmerken toegeschreven aan het neoliberalisme die logischerwijs volstrekt inconsistent zijn. Nu is het waar dat de meeste ideologieën zekere inconsistenties bevatten; intellectuelen hebben wel eens de misleidende onhebbelijkheid theorieën logisch zo samenhangend te willen maken dat de werkelijkheid eronder moet lijden. Doch in dit geval huist de intellectuele warrigheid niet in de beschuldigen, wie dat ook mogen zijn, maar in de hoofden van de aanklagers. Als neoliberalisme ook na het ontwaken nog rondwaart, dan is het als een trauma van de nachtmerrie dat in staat blijkt linkse geesten te blijven benevelen.

Noten

- 1 Dit is een greep uit termen gebruikt in artikelen, onder andere in *S&D*, waarin over het neoliberalisme wordt geklaagd.
- 2 Interview met Marcel van Dam door Jan Marijnissen op het weblog van laatstgenoemde; www.janmarijnissen.nl/2009/11/14/in-gesprek-met-marcel-van-dam.
- 3 ‘De SP tegen het neoliberalisme’, op Grenzeloos, de website van de ook in de SP actieve Socialistische Alternatieve Politiek (SAP); www.grenzeloos.org.
- 4 Taylor C. Boas en Jordan Gans-More, ‘Neoliberalism: from new liberal philosophy to anti-liberal slogan’, *Studies in Comparative International Development*, 2009, pp. 137-161, p. 142. Zij constateren bovendien dat het ongedefinieerd gebruik van de term in de loop der jaren alleen maar is gestegen.
- 5 Om één voorbeeld te geven van wat men zich in D66-kring bij de term voorstelt, zie een uitspraak van toenmalig D66-fractievoorzitter in de Tweede Kamer Lousewies van der Laan in 2006: ‘Het idee dat de liberalen je aan je lot overlaten bestaat ook hier. De keuze voor de toevoeging “sociaal” is ook om die kou eruit te halen en te laten zien dat je ook hart hebt voor het individu dat niet mee kan komen...’; interview van Fleur de Beaufort en Cornélie Richert met Lousewies van der Laan: ‘Sociaal-liberale warmte’, *Liberaal Reveil*, oktober 2006, pp. 156-158; p. 157. Aan de werkelijke betekenis van het sociaal-liberalisme met inbegrip van de Britse variant van het *new liberalism*, zal ik samen met Fleur de Beaufort een boek wijden dat naar verwachting eind 2014 verschijnt.
- 6 Hobson is in linkse kring vooral bekend geworden door zijn kritische analyse van het imperialisme, waar Lenin later nog leentjebuurt bij heeft gespeeld. Haldane, naast politicus ook filosoof en naast *new liberal* ook *liberal imperialist*, was van eind 1905 tot 1912 minister op het *War Office* en van 1912 tot 1915 *Lord Chancellor* in de liberale kabinetten van Campbell-Bannerman en Asquith. Na de Eerste Wereldoorlog ging hij over naar de *Labour Party*.

- 7 Of die conclusie juist was laat ik hier in het midden, maar ik kan het niet nalaten op te merken dat er noch in de jaren dertig noch in de jaren voorafgaand aan 1929 sprake was van onbeteugelde marktwerking.
- 8 Naomi Woltring merkte als een van de weinige sociaaldemocraten in 'De erfenis van het neoliberalisme', *S&D*, nummer 6 uit 2012, pp. 7-15, deze andersgerichte groep neoliberalen heel terecht op, al werkte zij het contrast met het huidige gebruik verder niet uit. Zij wijdde haar artikel namelijk vooral aan het weerleggen van de beschuldiging dat de PvdA haar ziel aan de neoliberale duivel zou hebben verkocht.
- 9 Milton Friedman, 'Het neoliberalisme en zijn vooruitzichten', *Ordening. Vraagstukken van heden en morgen* nr. 37 (voor het eerst gepubliceerd in het Noorse tijdschrift *Farmand* in 1951).
- 10 Geciteerde woorden uit: Woltring, 'De erfenis van het neoliberalisme', p. 8.
- 11 Dit los van de vraag wie de aangeklaagden zijn. Een uitvoeriger, diepgravender en aanzienlijk afstandelijker getoonarde analyse van het niet-bestaande neoliberalisme en vooral van de verwijten die het krijgt, zal ik in 2014 met Mark van de Velde publiceren.
- 12 Woltring, 'De erfenis van het neoliberalisme', p. 8.
- 13 In dit geval komen de geciteerde woorden uit: Hans Achterhuis, *De utopie van de vrije markt* (Rotterdam, 2010), p. 177.
- 14 Boas en Gans-More, noot 12 op p. 150. Hayek noemde zich bij voorkeur gewoon 'liberal' in de klassieke (niet de latere Amerikaanse) betekenis van het woord, en als men iets specifiekers wilde horen dan vond hij de aanduiding 'old Whig' het meest passend; zie: F.A. Hayek, *The constitution of Liberty* (Londen en New York, 1999 [oorspr. 1960]), pp. 408-410. De Whigs waren voorlopers van de Britse liberalen tussen ongeveer 1700 en het midden van de negentiende eeuw.
- 15 Paul Verhaeghe, *Identiteit* (Amsterdam, 2012). Dit boek gaat maar zeer ten dele over identiteit, en voor zover zij in de brei aan ongenoegens over de huidige samenleving aan bod komt, beweert Verhaeghe dat een eigen identiteit niet bestaat. Identiteit wordt zijns inziens volledig door de omgeving aangedragen en ingevuld. In die voorstelling van zaken bestaan psychische stoornissen ook niet. Wat als zodanig wordt gediagnosticeerd, is slechts gedrag dat van de maatschappelijke normen afwijkt. Er bestaat volgens Verhaeghe uitsluitend een gestoorde maatschappij, en die draagt de naam: neoliberalisme.
- 16 Thomas von der Dunk, 'Het neoliberale discours is nog steeds dominant', *S&D* 2013/5, pp. 43-51, p. 47.